

УДК 316.334.2:314

Злотніков А. Г., Раков А. А.

**НАУКА НА ШЛЯХАХ ПОДОЛАННЯ КОРДОНІВ
«БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ»**

Рубіж XVIII–XIX століть характеризувався процесом диференціації наук. Кожна наука передусім заявляла про себе своїм об'єктом, предметом і методами, тим самим окреслюючи кордони своїх досліджень. Сучасний розвиток наукового знання характеризується доланням цих кордонів. Сьогодні виникають наукові напрями на стику різних наук. Особливо це притаманно ряду гуманітарних наук – економіці, соціології і демографії, хоча до цих пір деякі дослідники вважають, що цей процес занадто повільний.

Так, французький дослідник розвитку науки М. Доган на рубежі XX–XXI століть вважав, що економічна наука, якщо порівняти з іншими соціальними науками, заперлася в башті зі слонової кістки, зберігаючи свою внутрішню когерентність, меншу розколотість. Він вважав, що це збереження цілісності призвело до постійного стиснення свого дослідницького поля [1, с. 37]. На наш погляд, це твердження було справедливим щодо класичних економічних концепцій. Сучасні ж економічні концепції допускають проникнення в економічну науку досягнень інших наук, за що ратувало багато видатних економістів. Так, Ф. Хайек 55 років тому писав: «економіст, який тільки економіст, швидше за все стане тягарем, якщо не справжньою небезпекою». А його колега Г. Мюрдаль, який разом з Ф. Хайєком в 1974 р. отримав нобелівську премію, цю думку підтвердив: «економіст, що не бере до уваги вплив на економічні процеси політичних і соціальних сил, просто небезпечний».

Ця ідея взаємозв'язку і взаємозалежності вперше серед лауреатів Нобелівської премії була сформульована Яном Тінбергеном (1969 р.): існують загальні нерозривні зв'язки соціальних спільнот у планетарному масштабі, які не допускають дій тільки заради власної користі [2, с. 37, 89]. В ході історичного розвитку між державами, народами і людьми склалася певна система взаємин, зумовлена географічним положенням, культурним і релігійним розвитком, традиціями і звичаями, тобто багатьма чинниками, які в сукупності є соціокультурним фактором.

Аналіз методологічних позицій лауреатів нобелівської премії з економіки показує, що сучасна економічна, як в цілому і вся соціальна думка, розвиваються у **взаємопроникненні і взаємозв'язку різних наук**. Зокрема, в економічній думці помітна взаємодія і взаємозв'язок: економіки і математики (В. В. Леонт'єв, Л. В. Канторович, Р. Коуз, П. Даймонд, Д. Міррліс та ін.), економіки і соціології (Г. Мюрдаль, Г. Беккер, Дж. Бюкенен, Е. Маскін та ін.); економіки і політології

(Г. Мюрдаль, Ф. Хайєк, Дж. Бюкенен та ін.), економіки і моралі (Ф. Хайєк, М. Фрідмен, М. Алле та ін.), економіки і історії (У. Люїс, Т. Шульц) економіки і психології (У. Сміт, Д. Канеман) економіки і географії (П. Кругман), економіки і окремих аспектів етнографії (Г. Беккер), економіки і правознавства (Дж. Бюкенен, Е. Остром) і т. д.

Наприклад, лауреат нобелівської премії з економіки Джеймс Олександр Міррліс, який в жовтні 2010 р. брав участь у п'ятій Петербурзькій зустрічі Нобелівських лауреатів, є магістром математики. Ерік Маскін, який також брав участь у цій зустрічі в Санкт-Петербурзі, здобув в Гарвардському університеті ступінь бакалавра, а згодом і ступінь доктора наук з прикладної математики. Нині (з 2000 р.) Ерік Маскін є професором соціології в Інституті перспективних досліджень (Прістон, Нью-Джерсі). Гарі Стенлі Беккер себе вважає більше соціологом, ніж економістом. Гуннар Карл Мюрдаль підкреслював, що тільки одна наука – соціологія – концентрує всю увагу на сукупності суспільних відносин і бере на себе відповідальність за вивчення тих сторін соціальної дійсності, які менш ретельно досліджуються іншими дисциплінами» [3, с. 80].

Це взаємопроникнення характеризується не тільки поширенням неекономічних підходів до аналізу економічних явищ і процесів, але й **поширенням економічного підходу до соціальних, політичних і моральних феноменів**. Яскравими прикладами цього є погляди таких лауреатів Нобелівської премії з економіки як Гуннар Мюрдаль (ЛНП 1974 р.), Теодор Шульц (ЛНП 1979 р.), Джеймс Бюкенен (ЛНП 1986 р.), Гарі Беккер (ЛНП 1992 р.), Робер Лукас-Молодший (ЛНП 1995 р.), Амартя Сен (ЛНП 1998 р.), Джозеф Стігліц (ЛНП 2001 р.), Еліно́р Остром (ЛНП 2009 р.) та ін. Це знайшло підтвердження на Санкт-Петербурзькому форумі, причому цим, у хорошому сенсі слова, “грішили” не тільки економісти, але й представники технічних і природничих наук.

Міждисциплінарний підхід підтримував і нобелівського лауреат з економіки 1974 р. Г. Мюрдаль. Він підкреслював, що всі проблеми в житті складні, тому їх не можна розглядати як суто економічні, психологічні, соціальні або політичні. Аналіз соціальної дійсності на основі економічних концепцій явно непродуктивний: «Було б помилкою, – констатував шведський економіст і політик, – вважати, що економічний аналіз може дати вичерпну відповідь на ці питання. Насправді немає винятково «економічних» проблем; є просто проблеми, тому відмінності між «економічними» і «неекономічними» факторами здебільшого штучні. Сам факт роз'яснення того, що ми маємо на увазі під «економічними» проблемами або «неекономічними чинниками», передбачає аналіз, який включає всі «неекономічні детермінанти» [3, с. 104].

Звернення економістів до досягнень інших наук, а також поширення економічного підходу до соціальних, політичних і моральних

явищ відображає складність сучасних соціальних процесів, характеризуючи процес подолання кордонів у науці. Ця складність соціальних процесів зумовлює демографізацію і соціологізування сучасної науки, що істотно розширює межі і діапазон як демографічної, такої соціологічної науки. У зв'язку з цим доречно нагадати висновок письменника епохи Просвітництва, вченого-фізика Георга Ліхтенберга: там, де раніше були кордони науки, тепер – її центр.

Три з половиною сторіччя тому Блез Паскаль заявив, що невміння вивчати людину змушує досліджувати все інше. Людство довго йшло до того, щоб поставити людину в центр розвитку, щоб у своїй першій доповіді з людського розвитку (1990 р.) ООН змогла проголосити, що справжнє багатство народів – люди. Основна ідея розвитку полягає в створенні умов, які надають людям можливість жити довгим, здоровим і творчим життям. Це може здатися простою істиною. Але про неї часто забувають через плінну зацікавленість у накопиченні грошового багатства. Таке зміщення акценту перш за все стало результатом розвитку соціологічної і демографічної науки.

Останні півстоліття на радянському і пострадянському просторі проходили під впливом розвитку соціології і демографії. В світовій науковій думці вони виникли майже одночасно, що дозволило Огюсту Конту заявити: «Демографія – це і є соціологія». Про те, що вони розвиваються у взаємозв'язку одна з одною, свідчать як трагічні періоди в їхній історії, так періоди їх підйому.

У Радянському Союзі у 30-ті фатальні роки серед соціальних наук саме соціологія і демографія стали небажаними і піддалися гонінням. Так, соціологія була проголошена лженаукою, вигаданою французьким реакціонером Огюстом Контом, а саме слово «соціологія» було заборонене марксизмом. Керівники перепису населення 1936 року аж до обласного рівня взагалі були піддані репресіям, а багато кого з демографів було розстріляно.

З кінця 30-х років демографічні дослідження, як і вся демографічна статистика, потрапили в розряд заборонених. Навіть дані про загальну чисельність населення стали або секретними, або в кращому разі – «для службового користування» аж до середини 50-х років. Коли стали розглядати можливість видання журналу «Питання статистики», Сталін під час призначення відповідального редактора (член-кореспондента АН СРСР В. Н. Старовського) порекомендував, щоб у цьому журналі не було жодної статистики. Якщо говорити про демографічні показники, то тривалий час для їхньої публікації, наприклад, даних про міграційний рух населення, потрібно було отримати дозвіл голови управління з охорони таємниць у пресі.

Наука завжди серйозна, завжди строга, завжди правдива, завжди істинна. Джерелом помилок і обману є люди, у тому числі і люди науки, але здебільшого люди біля науки. Тернисті і непрості шляхи розвитку демографічної і соціологічної науки. Вони навіть фахівцями інших наук

іноді розуміються спрощено: демографія – як тільки статистика про демографічні процеси, соціологія – як масові опитування. І таке спрощене їх розуміння наводить багатьох «технарів» займатися цими науками. Звичайно, приємно, що в результаті цього виникають міжпредметні зв'язки. Але це завдає шкоди і демографії і соціології. Вчені зі світовими іменами, звертаючись до цих наук, сприяють поширенню спрощеного уявлення про соціологію та демографію. За таких умов виникає необхідність окреслення міждисциплінарних зв'язків демографії.

На буденному рівні поняття демографічної сфери нерідко звужується, наприклад, до народжуваності. Оскільки спад або зростання чисельності населення визначається співвідношенням народжених і померлих, то в демографічну сферу включаються і показники смертності. Проте населення існує не тільки в часі, але й у просторі, переміщаючись, міняючи місце проживання, роботу і так далі. Так демографічну сферу характеризує і міграція. На буденному рівні народжуваність вважається долею сім'ї, смертність і здоров'я – предметом медицини і охорони здоров'я, міграція – справою фахівців з розміщення продуктивних сил, географів, юристів і працівників правоохоронних органів, містобудівників, туристичних агентів і так далі.

Демографія, на відміну від решти наук, досліджує відтворювальну сферу населення системно. Вона виступає також у ролі координатора у вивченні людської популяції, параметрів і суб'єктів її відтворення. Саме вона описує всі цикли відтворення популяції сукупності поколінь від моменту їхнього народження до смерті. У цьому відношенні демографічний процес схожий на процес виробництва і експлуатації, наприклад, автомобіля або дорогого товару (виробництво товару, його експлуатація, амортизація, залишкова зношеність, або споживання, відтворення товару). Демографія описує технологію виробництва виробу – популяції. Вона задає параметри цього виробництва і відтворення, без знання яких не можуть функціонувати інші науки.

Практично всі науки працюють в людській популяції на її виробництво і відтворення. Тому демографія і демографічний зріз, демографічний аспект присутні на макрорівні (суспільства в цілому) і мікрорівні (особи і сім'ї). Він присутній у соціальній, політичній, духовній і повсякденно-побутовій сферах; у кожному соціальному інституті – виробничих, державних, шлюбу і сім'ї, освіти, менталітету; у різних соціальних спільнотах – класових, стратифікаційних, професійно-кваліфікаційних, етнічних, конфесійних, територіальних, галузевих; у різних видах діяльності – соціальній, екологічній, індустриальній, аграрній, науковій, управлінській. Саме такий підхід одним з авторів статті був використаний у роботі «Соціологія та економічна думка» (2002 р.) в структурно-логічній характеристиці соціології, названої нами соціомурлатом.

Демографія забезпечує дизайн, архітектуру, збалансованість виробництва і відтворення популяції. На відміну від виробництва інших товарів, яке потребує втручання ззовні; відтворення і виробництво людини і популяції здійснюється самою людиною, самою популяцією. Демографія, спираючись на інші науки, може сприяти самодетермінованості соціального процесу популяції на користь виробництва і відтворення популяції вищого гатунку. Без демографії неможливо визначити пріоритети і акценти відтворювального розвитку, тим більше, коли виникають цивілізаційні, природні економічні, екологічні або інші катаклізми і катастрофи, справжні, а не уявні загрози існування популяції.

У сучасному світі суспільне життя розвивається у взаємодії таких соціальних монстрів як держава, ринок, громадянське суспільство і демовідтворення. Кожну з цих соціальних конструкцій досліджує відповідна наука. Економісти вивчають ринок, політологи і юристи – державу, соціологи – громадянське суспільство, демографи – демореальність і демопроекти. Потреби соціуму свідчать про необхідність вивчення демографічних процесів і демореальності в центрі і на периферії планетарної світосистеми не тільки демографами, але й представниками інших наук. У свою чергу, не можна не відзначити розширення і поглиблення самих демографічних досліджень, що відповідає такій особливості розвитку сучасної науки, як соціологізування.

Літопис демографії як науки налічує майже 350 років – від часів Джона Граунта, що опублікував в 1662 році системне дослідження про смертність. Згодом вона якоюсь мірою стало основою для статистики, соціології, демографії і політичної арифметики. Д. Граунт підкреслює, що точне знання демографічних процесів необхідне для управління країною. Відтоді жоден значний теоретик в галузі соціології чи політекономії не оминав закони відтворення населення. Томас Мальтус додав науці про народонаселення скандальну популярність. У XIX ст. наука про народонаселення отримала назву демографії, яку їй дав Ашиль Гійяр у 1855 р., розглядаючи її як природну і соціальну історію людського роду. Його онук Жак Бертійон, видатний учений XIX–XX ст., трактував демографію як науку, що вивчає сукупність фізичного і морального складу кожного народу, визначив і коло її інтересів (як і чому люди беруть шлюб, скільки дітей народжують і як їх виховують, за яких обставин, у якому віці і з яких причин люди помирають, які джерел і засоби їхнього існування).

Вчення про народонаселення було складовою частиною філософських, соціологічних і економічних теорій К. Маркса, М. Вебера, Й. Шумпетера та ін. Сьогодні без демографії не може обійтися жодна з наук – економічна теорія, історія, соціологія, антропологія, геополітика, політологія та ін. Демографічних знань потребують не тільки гуманітарні, але й природничі та технічні науки.

Безпрецедентного значення демографічна наука набула в ХХ столітті у зв'язку з демографічним вибухом, прискоренням темпів зростання населення, небувалим зростанням населення в багатьох регіонах світу. На сьогодні демографічні проблеми світовими експертами визнані як найважливіші, ключові проблеми людства.

На різних континентах, в різних регіонах і країнах нашої планети демографічні процеси розвиваються з різною швидкістю. Для більшості країн, що розвиваються, розв'язання демографічних проблем полягає у приборканні демографічного зростання, яке гальмує їхній соціально-економічний розвиток. У розвинених країнах демографічні проблеми пов'язані зі старіння населення, неконтрольованою міграцією, зростанням якості життя, людського розвитку. Для світу в цілому – це проблема співвідношення населення і ресурсів планети, екології, зайнятості, міграцій, конфліктів і воєн тощо. Для країн пострадянського простору проблеми населення – це проблеми депопуляції, неконтрольованої міграції, маргіналізації і деградації малозабезпечених прошарків, а також проблеми зайнятості, розселення, здоров'я, освіти, соціального захисту, виходу з кризи та ін.

Без демографічних досліджень сьогодні немислиме створення жодної соціально-економічної програми розвитку в жодній з країн світу, жодного народногосподарського проекту. Без знання демографічної ситуації, демографічних тенденцій, демографічних прогнозів, репродуктивної і міграційної поведінки населення, гендерних проблем тощо у будь-якій сфері життєдіяльності соціуму неможливо забезпечити науково вивіреного, зваженого розвитку жодної країни. Демографічні дослідження потрібні для бізнесу, торгівлі, сільського господарства, промисловості, охорони здоров'я, освіти, оборони, силових структур.

На сьогодні під егідою ООН існує багато центрів з демографії. У країнах Заходу є науково-дослідні центри з давніми традиціями (Франція, Німеччина, Чехо-Словаччина, США, Угорщина і т. д.). На пострадянському просторі у всіх державах в системі Академій наук також існують великі наукові підрозділи, а в Росії, Грузії, Україні – інститути демографії. Білорусь в цьому суттєво відстає.

У теоретичному плані незнання демографічних законів і механізмів соціального і «природного» демовідтворення зменшує евристичний потенціал соціології, економічної науки, філософії, юриспруденції, культурології, антропології, історії, медицини. Схоже представники вказаних наук пасують перед складністю демографії. Заради справедливості відзначимо, що і представники демографії вважали за краще захищати власну «демографічну фортецю» від неграмотного проникнення в цю «фортецю» представників інших наук. Саме з цього приводу справедливо іронізував лауреат нобелівської премії з економіки 1973 р. В. В. Леонтьєв: «Виникає питання: як довго ще дослідники, що працюють в таких суміжних областях як демографія, соціологія і політологія, з одного боку, і екологія, біологія, науки про

здоров'я, інженерні і різні прикладні дисципліни, з другого боку, стримуватимуться від висловлення стурбованості з приводу стану стійкої, стаціонарної рівноваги і блискучої ізоляції» [4, с. 25].

Подолання цієї ізоляції – явище об'єктивне і закономірне. Воно впливає з «особливої теорії відповідності», згідно з якою незалежні міркування в руслі однієї наукової теорії мають доходити до таких самих висновків в рамках іншого наукового напрямку. «Для того щоб поглибити фундамент нашої аналітичної системи, – далі резюмував В. В. Леонт'єв, – необхідно без вагань вийти за межі економічних явищ, якими ми обмежувалися до цих пір. Завдання більш фундаментального розуміння процесів виробництва неминуче приводить у сферу інженерних наук. Для проникнення в суть традиційної функції споживання необхідно розвивати систематичне вивчення структурних характеристик і функціонування домашніх господарств – царина, де опис і аналіз соціальних, антропологічних і демографічних факторів мають, очевидно, посідати центральне місце» [4, с. 25].

Окреслене вище меншою мірою стосується західної суспільної науки, яскравіше проявляється на пострадянському просторі. Сучасна наука повинна демонтувати своєрідну «берлінську стіну» між демографією та рештою наук, бо вона для науки шкідлива і мусить бути ліквідована. Цей демонтаж можна успішно здійснити лише на основі соціологічного підходу.

Історичний аналіз змістовного розвитку передової демографічної думки показує, що демографічний розвиток вельми залежить від розвитку демографічної науки – від того, наскільки вона відображає демографічні виклики свого часу.

У демографічній науці існує низка напрямків, серед яких передусім виділяються загальна теорія демографії, демографічна статистика, історична демографія, економічна демографія, етнічна демографія, соціологічна демографія та інші наукові демографічні концепції. У свою чергу в інших науках (економіці, соціології, географії та ін.) є відгалуження, де розглядаються демографічні аспекти.

Так, в завдання *загальної теорії демографії* входить розробка загальнометодологічних принципів дослідження і аналізу демографічних процесів. *Демографічна статистика* вивчає статистичні закономірності процесів відтворення населення. *Історична демографія* досліджує історію демографічних процесів і історію розвитку самої демографії. *Економічна демографія* робить наголос на аналізі впливів економічних факторів на відтворення населення. *Етнічна демографія* (в межах етнографії) акцентує увагу на впливі типів і специфіки відтворення на етнічні особливості життя народів, на їх національну культуру. *Соціологічна демографія* вивчає вплив соціологічних і соціально-психологічних чинників на відтворення населення. На думку видатного російського демографа В. А. Борисова, саме соціологічній демографії «вдалося пояснити причини зниження дітонароджуваності у зв'язку з

економічним розвитком, чого не вдалося зробити економістам на шляху суто економічних пояснень цього процесу» [5, с. 334].

Є й інші напрямки демографії, яка має глибоке коріння у філософських, соціологічних економічних, юридичних, історичних, соціально-психологічних та інших науках. У самій соціології є *демографічна соціологія*, яка досліджує вплив демографічних чинників на процеси суспільного життя. У системі економічних наук існує *демографічна економіка*, яка акцентує увагу на ролі демографічних факторів в економічному розвитку. Важливою і значущою в післявоєнний період на етапі відродження демографії перш за все стала *географічна демографія* (а в самій географії – і *демографічна географія*), що вивчає територіальні аспекти процесів відтворення, зокрема проблеми міграції, розселення і урбанізації. Розвивається і *медична демографія* як галузь соціальної гігієни, що вивчає вплив здоров'я населення і гігієнічних умов життя на його відтворення, а також демографічних чинників (народжуваності, смертності, шлюбності, типу відтворення населення тощо) на здоров'я населення [5; 6; 7; 8].

Методологічні аспекти визнаних світовою науковою спільнотою ідей і концепцій різноманітні і пронизують не тільки конкретні науки, в яких вони були вироблені, але й служать своєрідним засобом пізнання багатьох процесів, що досліджуються суміжними науками. Це характерно для багатьох ідей і концепцій лауреатів Нобелівської премії з економіки. Лідера Чикагської економічної школи (ЛНП 1982 р.) Дж. Стіглера запитали, чому не існує нобелівських премій з соціології, психології, історії та інших суспільних наук. «Не турбуйтеся, – відповів він, – всі вони вже отримали нобелівські премії у царині літератури». В цій відповіді розкривається наукова методологічна рефлексія, на якій наголошував ще на початку 70-х років Г. Мюрдаль: безперечно, окремі суспільні науки сприяють одна одній в дослідженнях. Зокрема, ми вже згадували зауваження Г. Мюрдаля про роль соціологічного підходу.

Досягнення в одних галузях науки прийнятні і для інших, збагачують і розвивають їх. Розвиток сучасної економічної науки показав, що багато соціологічних, психологічних етичних, політологічних напрямків вже глибоко проникли і в сучасне економічне знання. І, навпаки, економічний підхід використовується для аналізу процесів і явищ іншими соціально-гуманітарними науками.

Література

1. Доган М. Социология среди социальных наук / М. Доган // Социологические исследования. – 2010. – № 10. **2. Тинберген Я.** Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген. – М. : Прогресс, 1980. **3. Мюрдаль Г.** Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972. **4. Леонтьев В. В.** Экономические эссе: Теория, исследования, факты и политика / В. В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990. **5. Борисов В. А.** Демографическая дезорганизация

России: 1897 – 2007. Избранные демографические труды / В.А. Борисов ; ред.-сост. А. И. Антонов. – М. : “NOTA BENE”, 2007. **6. Медков В. М.** Демография : учеб. пособие. Серия «Учебники и учебные пособия» / В. М. Медков. – Ростов-на-Д : «Феникс», 2002. **7. Место** демографии в системе наук / под ред. О. В. Лармина. – М. : Изд-во Московского университета, 1975. **8. Система** знаний о народонаселении / под ред. Д. И. Валентея. – М. : Статистика, 1976.

Злотніков А. Г., Раков А. А. Наука на шляхах подолання кордонів „блискучої ізоляції”

У статті проаналізовано проблему взаємозв’язку сучасних наук про суспільство, яка характеризується, з одного боку, поширенням неекономічних підходів до дослідження економічних явищ, з другого боку, поширенням економічних підходів до вивчення соціальних, політичних та інших явищ.

Ключові слова: наука, диференціація наук, демографія, економіка.

Злотников А. Г., Раков А. А. Наука о путях преодоления границ „блестящей изоляции”

В статье проанализирована проблема взаимосвязи современных наук об обществе, которая характеризуется, с одной стороны, распространением неэкономических подходов к исследованию экономических явлений, а с другой стороны, распространением экономических подходов к изучению социальных, политических и других явлений.

Ключевые слова: наука, дифференциация наук, демография, экономика.

Zlotnikov A. G. Rakov A. A. Science on borders’ overcoming “Splendid isolation”

The article examines the problem of the relationship of modern social sciences. This relationship is characterized, on the one hand, by the proliferation of non-economic approaches to the study of economic phenomenon, and, on the other hand, by the spread of economic approaches to the study of social, political and other phenomenon.

Key words: science, differentiation of sciences, demography, economics.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач

Лебідь Л. І.